

АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «УСТАНОВКА» В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

У статті здійснено теоретичний аналіз понять, близьких за змістом до феномену, який в психологічному науковому дискурсі на пострадянському просторі розуміють під терміном «установка». Проводиться розмежування цих понять, порівняння різних аспектів феномену «установка» з прийнятими англомовними термінами та пропонується для запровадження в україномовну наукову традицію альтернативний варіант різних аспектів цього терміна.

Ключові слова: *настанова, напередготовність, атитюд, бази-ві соціальні настанови, ціннісні орієнтації.*

Поняття, яке в російськомовній традиції психологічної науки дістало назву «установка», з'явилося з моменту зародження когнітивного підходу до вивчення особистості в англомовному психологічному дискурсі. Це поняття в психологічній науці на пострадянському просторі визначається російськомовною традицією. Російське поняття «установка» не є однозначним, і під ним розуміють декілька смислів, які, наприклад, в англомовному дискурсі позначаються двома поняттями «set» та «attitude». Хоча в російськомовній традиції теж розрізняють два поняття «установка» та «социальная установка», проте слово «социальная» часто опускається навіть у соціальній психології, коли йдеться про феномени, ближчі за змістом до тих, що в англомовній традиції називають терміном «attitude». Сьогодні в російськомовних наукових текстах почав з'являтися термін «аттитюд» як синонім терміна «установка» навіть у тих випадках, коли йдеться про поняття, ближче за змістом до того, що англійською мовою позначають терміном «set».

Плутанина у термінах із російської мови перейшла і в україномовний науковий психологічний дискурс і ще ускладни-

лася тим, що в українському кодифікаторі УДК науковий термін «установка» не використовується, а використовуються терміни «настанова» та «атитюд», науковці ж, за старою звичкою, послуговуються калькою з російськомовного терміна.

Поняття, яке в російськомовній традиції психологічної науки дістало назву «установка», розроблялося у вітчизняній психології представниками грузинської школи Д.М. Узнадзе, В.Г. Норахідзе, Ш.А. Надірашвілі; близькі за змістом поняття у вітчизняній школі – «ставлення» (за І.М. Мясичевим), «спрямованість» (за Л.І. Божович) та «особистісний смисл» (за О.М. Леонтьєвим). Цікава теорія щодо ієрархії цих понять висунута В.О. Ядовим. В англomовній традиції поняття, близькі до тих, що у вітчизняних авторів розумілися під поняттям «установка», розглядали Д.А. Келлі, У. Томас і Ф. Знанецький, М. Рокіч, Д. Кац і Е. Стотленд, М. Фішбайн та ін. Узагальнювались їх трактування Г. Олпортом та Д. Маєрсом. Спроби систематизації щодо трактування цього поняття вітчизняними та західними вченими були зроблені Г.М. Андреєвою та О.О. Девяткіним. Проте у їхніх поглядах виникли суперечності. Усунення неузгодженості у трактуванні всього різноманіття понять, що в російськомовній традиції психологічної науки дістало назву «установка», є частиною проблеми, якій присвячується дана стаття.

Мета статті – на основі аналізу теоретичних підходів розширити наукове уявлення про поняття «установка» у психологічному науковому дискурсі.

Завдання дослідження: 1) з'ясувати сутність понять «установка» та «соціальна установка» і порівняти використання цих понять із західною традицією використання понять «set» та «attitude», 2) визначити зміст поняття «настанова» як інтегрованого поняття в українській науці.

Класиком у радянській традиції вивчення установки вважається Д.М. Узнадзе; його підхід розвивали в першу чергу В.Г. Норахідзе та Ш. А. Надірашвілі. Пізніше цей напрям досліджень був названий грузинською школою теорії установки.

Одними з перших узагальнюючий аналіз підходів до трактування поняття «установка» зробили Г.М. Андрєєва і О.О. Девяткін. Проте у теоретичних підходах цих двох авторів існують суперечності.

Оскільки сама ідея поняття запроваджена на заході, для визначення істини проведемо свій екскурс в історію запровадження цього поняття в англomовній традиції та проведемо паралелі з його тлумаченнями Г.М. Андрєєвою та О.О. Девяткіним.

Ще до стійкої традиції використання терміна «установка» сама ідея вияву особливих станів особистості, котрі передують її реальній поведінці, присутні у багатьох західних і вітчизняних дослідників [2, с. 289–290].

Витоки поняття «установка» сягають когнітивного підходу до вивчення особистості, отже, почнемо з його засад.

Головна теза когнітивної школи у психології ґрунтується на метафорі людини як дослідника [1, с. 434–438]. Один із засновників когнітивного напрямку психології Д.А. Келлі висунув такий основний постулат: «Процеси особистості – це прокладені у психіці канали, в руслі котрих людина прогнозує події» [1, с. 444]. Д.А. Келлі назвав їх особистісними конструктами. Хоча може видатися, що йдеться про свідомі феномени, сам Д.А. Келлі вважає їх радше такими, що можуть бути усвідомленими внаслідок певної процедури, яка пізніше лягла в основу його тесту особистісних конструктів. Тобто, в повсякденній практиці сама людина міри впливу на її вчинки цих конструктів не усвідомлює. Ідея людини як дослідника та теорія особистісних конструктів дали поштовх розвитку цілого напрямку у психології, який пізніше в російськомовній традиції був названим дослідженням установки.

Аналізуючи саму суть поняття «установка» у вітчизняній традиції, Г.М. Андрєєва стверджує, що існує безліч визначень цього поняття, у яких ключовими словами є: «установка – це схильність, спрямована на...», «установка – це готовність».

Однак, крім цих визначень, вважає автор, існує стійка традиція у вивченні цього поняття, і її необхідно брати до уваги при намаганні зрозуміти суть поняття «установка». Г.М. Андреева наводить перелік цих попередніх спроб у вітчизняній психології [2, с. 289–290]. З її точки зору, це коло питань розглядалося І.М. Мясищевим у його концепції ставлень людини, у поняттях «спрямованість» за Л.І. Божович, «особистісний смисл» у О.М. Леонтьєва.

Ставлення розглядалося І.М. Мясищевим «як система тимчасових зв'язків людини як особистості і суб'єкта зі всією дійсністю чи її окремими сторонами» і воно пояснює *спрямованість* майбутньої поведінки людини. Ставлення і є певною переддиспозицією, схильністю до певних об'єктів, котра дозволяє очікувати певних дій. Дії особистості, на які розповсюджуються ставлення, належать до соціальної сфери. Г.М. Андреева вважає, що соціальну установку можна розглядати як окремий випадок ставлення, тому що вона, на відміну від ставлення, спрямована тільки на соціальні об'єкти.

У специфічній теоретичній схемі Л.І. Божович було встановлено, що *спрямованість* складається як внутрішня позиція особистості щодо соціального оточення і об'єктів соціального середовища. Отже, за логікою Г.М. Андреевої, спрямованість збігається за змістом із «соціальною установкою». І хоча ці позиції в теорії Л.І. Божович можуть бути різними у різних ситуаціях і щодо різних об'єктів, усе-таки в них можна зафіксувати деяку загальну тенденцію, котра домінує, що і дозволяє певним чином прогнозувати поведінку людини в заздалегідь невідомих ситуаціях. Спрямованість особистості сама собою може бути розглянута також як особлива диспозиція – схильність особистості діяти певним чином, що *охоплює всю її життєдіяльність*.

З поняттям особистісної спрямованості можна пов'язати ідеї О.М. Леонтьєва про *особистісний смисл*. У його теорії дія-

льності простежується спроба інтерпретувати соціальну установку як особистісний смисл, котрий «породжується відношенням мотиву і мети» [2, с. 289].

З точки зору Г.М. Андреевої, ці ідеї показують спробу інтегрувати поняття «соціальна установка» в понятійний тезаурус загальної психології, в якому воно може перебувати поряд із поняттям «установка» в тому значенні, яке розробляв Д.М. Узнадзе. Авторка стверджує, що зовнішній збіг термінів «установка» та «соціальна установка» призводить до того, що іноді їх ідентифікують. Тим паче, що набір визначень, які розкривають ці поняття, подібний: «схильність», «спрямованість», «готовність». Проте ці поняття, вважає Г.М. Андреева, необхідно розрізнити. У західній традиції, на її думку, для позначення поняття, близького до терміна «соціальна установка», використовують поняття «attitude», яке в російськомовних наукових текстах перекладається з англійської мови як «соціальна установка», або залишається калькою «атитюд» [2, с. 291–294].

За Д.М. Узнадзе, «Установка є цілісним динамічним станом суб'єкта, який обумовлюється двома факторами: потребою суб'єкта та відповідною об'єктивною ситуацією» [3, с. 28]. Коментуючи своє розуміння концепції Д.М. Узнадзе, Г.М. Андреева зазначає: «Запропоноване Д.М. Узнадзе розуміння установки не пов'язано з аналізом соціальних факторів, які детермінують поведінку особистості в процесі засвоєння індивідом соціального досвіду. Установка, в контексті Узнадзе, найбільше стосується проблеми реалізації найпростіших фізіологічних функцій людини, вона трактується як підсвідома». За справедливим, з точки зору Г.М. Андреевої, зауваженням Ф.Н. Бассіна, розуміння Д.М. Узнадзе установки як несвідомого виключає застосування цього поняття до вивчення складних, вищих форм людської діяльності» [2, с. 291]. Для терміна «установка», на думку цієї авторки, в тому розумінні, якого

йому надав Д.М. Узнадзе, існує інше позначення в англійській мові – «set».

О.О. Девяткін спростовує висновки Ф.Н. Бассіна та Г.М. Андреевої: «...нам видається, проте, що дана думка не враховує робіт дослідників школи Узнадзе, які займалися проблемами соціальної установки. Перш за все, тут слід назвати роботи Ш.А. Надірашвілі, який дуже детально і успішно розглядає багато проблем саме соціальної установки. Зокрема, він виділяє п'ять типів установки: установка практичної поведінки, установка пізнання, теоретичної поведінки, установка соціальної поведінки, установка реалізації психофізичних сил, установка творчості» [4, с. 274].

Послідовники Д.М. Узнадзе дещо інакше, ніж Г.М. Андреева, трактують ідеї свого вчителя. Як стверджує В.Г. Норакидзе, в концепції Д.М. Узнадзе існують такі види установки: 1) первинна установка, яка створюється на основі єдності актуальної потреби і об'єктивної ситуації (така установка зумовлює виникнення всіх видів діяльності і переживань); 2) фіксована установка, що виникає на основі багаторазового повторення, внаслідок чого зміцнюється первинна (актуальна) установка; 3) фіксована установка, яка набуває великої особистісної ваги у разі, коли вона утворюється на основі єдності потреби, що має велику особисту значущість, і відповідної ситуації (такі фіксовані установки можуть бути нереалізованими і дифузними). Основною ознакою фіксованої установки є її диспозиційний характер: у відповідній ситуації вона є потенційною можливістю виникнення конкретної діяльності [5, с. 78].

В англомовній традиції «фіксована установка, що виникає на основі багаторазового повторення...» зазвичай позначається терміном «set», а «фіксована установка, яка набуває великої особистісної ваги...» – терміном «attitude». Таке розуміння поняття «установка» практично перегукується із поняттям «соціальна установка» в трактуванні Г.М. Андреевої і є окремим випадком поняття «спрямованість» за Л.І. Божович, яке може бути і

«set» чи неусвідомлена «фіксована через багаторазове повторення установка», і «attitude» чи «фіксована установка, яка набуває великої особистісної ваги». Вказані види установки, за В.Г. Норакидзе, є складними компонентами структури цілісної (глобальної) установки [5, с. 83], що з нашої точки зору найбільше відповідає поняттю «спрямованість» за Л.І. Божович.

Отже, починаючи із феномену «установки», який був досліджений в рамках загальної психології, зокрема теорії особистості, і виключав застосування цього поняття до вивчення складних, вищих форм людської діяльності, представники грузинської школи розширили його до такого, що радше був подібним до феномену, до якого інші автори застосовували термін «соціальна установка», яка своєю чергою є окремим випадком поняття «ставлення» за І.М. Мясіщевим та «спрямованість» у специфічній теоретичній схемі Л.І. Божович, що є однопорядковими з поняттям «цілісної (глобальної) установки». Представники грузинської школи теорії установки відзначилися ще і тим, що виділили чіткі динамічні характеристики установки (швидкість фіксації установки, її лабільність, статичність, інтермодальна варіабельність) та розробили прості методи дослідження цих характеристик у конкретної особи.

Незважаючи на те, що поняття «атитюда», з точки зору Г.М. Андрєєвої, є однією із найбільш розроблених аспектів соціальної психології, у цій традиції теж виявилось немало труднощів та навіть «глухих кутів».

Після відкриття феномену атитюда, розпочався справжній бум в його дослідженні. Виникло декілька різноманітних його тлумачень, з'явилося багато суперечливих визначень. Наприклад, за Д. Маєрсом, атитюд – це сприятлива або несприятлива реакція на будь-що чи на будь-кого, яка виражається у думках, почуттях і цілеспрямованій поведінці. Коли нам необхідно продемонструвати, що ми почуваємо, установка може визначити нашу реакцію [6, с. 154].

В 1935 році Г. Олпорт написав оглядову статтю щодо проблеми дослідження атитюдів і нарахував 17 дефініцій цього поняття. З них були визначені ті риси атитюда, на котрі вказували всі дослідники. Атитюд всі розуміли як: а) певний стан свідомості і нервової системи; б) що виражає готовність реакції; в) організований; г) на підставі попереднього досвіду; д) що має спрямовуючий і динамічний вплив на поведінку [2, с. 292].

Таким чином, всі визнавали залежність атитюда від попереднього досвіду і його важливу регуляторну дію на поведінку. Виникали неясності з розумінням поняття «атитюд» як «думки», «знання», «переконання» тощо.

Проблемою, яка потрапила у фокус подальших досліджень атитюда, стала проблема впливу атитюдів на реальну поведінку. Соціальний психолог Д. Маєрс аналізував зміну уявлень зарубіжних психологів про зв'язок атитюда і поведінки [6, с. 155–176]. Вихідні тези, що установки визначають поведінку, в 1960-х роках була знайдена антитеза, що установки нічого не визначають [6, с. 157]. Проте, як стверджує Г.М. Андреева, в наступні роки було здійснено спроби подолати ці труднощі. Зокрема, М. Рокич висловив ідею, що у людини є одночасно два атитюди: на об'єкт і на ситуацію. Ці ідеї, з нашої точки зору, перегукуються з п'ятьма типами установок за Ш.А. Надірашвілі. «Включатися» за М. Рокичем може деколи один, а деколи інший атитюд. Д. Кац і Е. Стогленд запропонували таке бачення: у різних ситуаціях може проявлятися або когнітивний, або афективний компонент атитюда, і тому результат буває різним. За теорією М. Фішбайна, обидві змінні – і атитюд, і поведінка – складаються з чотирьох елементів, і співвідносити необхідно кожний елемент атитюда з кожним елементом поведінки [2, с. 294].

Д. Маєрс перелічує обставини, що сприяють зв'язку «установка-поведінка». Установки будуть визначати поведінку: коли ми зведемо до мінімуму інші впливи на *переконання*, що відбивають наші установки і нашу поведінку; коли установка з

точністю відповідає поведінці, що вивчається; установка краще визначає поведінку, коли вона є сильною [6, с. 157–163].

Одночасно було висловлено ряд пропозицій щодо методу вимірювання атитюда, які, проте, були безуспішними. Розробка методичних засобів цього стимулювала пошук за двома основними напрямками: розкриття функції атитюдів і аналіз їх структури [2, с. 292–293].

Всі визначені функції атитюд здатний виконати тому, що має складну структуру. В 1942 році М. Сміт встановив трикомпонентну структуру атитюда, в якій виділяються: когнітивний компонент (усвідомлення об'єкта соціальної установки); афективний компонент (емоційна оцінка об'єкта, виявлення почуття симпатії чи антипатії до нього); поведінковий (конативний) компонент (послідовна поведінка стосовно об'єкта). Тепер атитюд визначався як усвідомлення, оцінка, готовність до дії [2, с. 293].

Ці результати підтверджують думку Г.М. Андреевої, що момент цілісності атитюда в процесі досліджень виявився втраченим внаслідок спроб знайти більш детальні описи його властивостей і структури. Необхідно повертатися до розгляду соціально-психологічної установки як цілісного утворення, і це не може бути здійснено на базі ідей, висунутих на зорі її дослідження. Необхідно зрозуміти цю цілісність у соціальному контексті.

Спроба такого розв'язання проблеми представлена в диспозиційній концепції регуляції соціальної поведінки особистості В.О. Ядова [7, с. 295–300]. Основна ідея цієї концепції полягає в тому, що людина має складну систему різноманітних диспозиційних утворень, котрі регулюють її поведінку. Ці диспозиції розташовані ієрархічно. Визначення різних рівнів диспозиційної регуляції соціальної поведінки здійснюється на основі схеми Д.М. Узнадзе, згідно з якою установка завжди виникає за наявності певної потреби, з одного боку, і ситуації, з іншого. Подібно до теорії атитюдів М. Фішбайна, В.О. Ядов

припустив, що і на інших рівнях потреб і при складніших ситуаціях діють інші диспозиційні утворення, причому вони виникають кожного разу при «зустрічі» певного рівня потреб і певного рівня ситуацій їх задоволення.

Диспозиція утворюється на перетині кожного рівня потреб і ситуацій для їх задоволення. Виділяються чотири рівні диспозицій: а) перший рівень становлять *елементарні фіксовані установки*, як їх розумів Д.М. Узнадзе: вони формуються на підставі вітальних потреб та в найпростіших «предметних ситуаціях» (яким в західних дослідженнях і відповідає термін «set»; ми пропонуємо вживання ще і терміна «напередготовність»); б) другий рівень – трохи складніші диспозиції, що формуються на підставі потреби людини у спілкуванні – *соціальні фіксовані установки або атитюди*, котрі порівняно з елементарною фіксованою установкою мають складну трикомпонентну структуру (когнітивний, афективний і поведінковий компоненти); в) третій рівень фіксує загальну спрямованість інтересів особистості стосовно конкретної сфери соціальної активності, чи *базові соціальні установки*. Так само, як і атитюди, базові соціальні установки мають трикомпонентну структуру, але вони не стільки виражають ставлення до певного соціального об'єкта, скільки до якихось важливих соціальних шарів; г) четвертий, найвищий рівень диспозицій утворює *система ціннісних орієнтацій*, котрі регулюють поведінку особистості, її соціальну активність, в яких виражається ставлення особистості до мети життєдіяльності, до засобів задоволення цієї мети, тобто до обставин життя особистості, детермінованих типом суспільства.

На наш погляд, уявлення про «базові соціальні установки» В.О. Ядова відповідає поняттям «ставлення» за І.М. Мясичевим, «спрямованість» за Л.І. Божович, «фіксована установка, яка набуває великої особистісної ваги» за Д.М. Узнадзе. Система ціннісних орієнтацій, натомість, відповідає поняттям «цілісної (глобальної) установки» за Д.М. Узнадзе. Схоже, що ідеї

О.М. Леонтєва про особистісний смисл також належать до цієї категорії.

Що ж стосується використання слова «установка» в класифікації В.О. Ядова, то, з огляду на плутанину в традиції його використання, видається доречнішим замінювати його в україномовних наукових текстах словом «настанова», яке використовували ще з початку минулого сторіччя у своїх працях такі визначні представники україномовного психологічного наукового дискурсу, як, наприклад, О. Кульчицький та М. Шлемкевич, і яке використовується і в українському кодифікаторі УДК.

Таким чином, у результаті аналізу наукових уявлень про поняття «установка» можна стверджувати, що воно трактується по-різному, а саме як: 1) схильність, що спрямована на щось; 2) неусвідомлена готовність до чогось; 3) спрямованість; 4) визначене ставлення; 5) «особистісний смисл»; 6) соціальна установка. Ш. А. Надірашвілі виділяє п'ять типів установки: установка практичної поведінки, установка пізнання та теоретичної поведінки, установка соціальної поведінки, установка реалізації психофізичних сил, установка творчості. В дослідженнях західних вчених існують поняття «set» та «attitude» (існує 17 визначень поняття «attitude»), взятих нашими вченими за основу у деяких дослідженнях.

В концепції Д.М. Узнадзе існують такі види установки: 1) первинна установка, яка створюється на основі єдності актуальної потреби і об'єктивної ситуації (така установка зумовлює виникнення всіх видів діяльності й переживань); 2) фіксована установка, що виникає на основі багаторазового повторення, внаслідок чого зміцнюється первинна (актуальна) установка; 3) фіксована установка, яка набуває великої особистісної ваги у разі, коли вона утворюється на основі єдності потреби, що має велику особисту значущість, і відповідної ситуації (такі фіксовані установки можуть бути нереалізованими і дифузними).

У диспозиційній концепції регуляції соціальної поведінки особистості В. О. Ядова основна ідея полягає в тому, що

людина має складну систему різноманітних диспозиційних утворень, котрі регулюють її поведінку. Ці диспозиції розташовані ієрархічно.

Доведено, що поняття «настанова» як можливе інтегроване поняття в українській психологічній науці змістовно включає чотири рівні диспозицій, котрі утворюються на перетині рівня потреби та рівня ситуації для її задоволення, а саме: перший рівень становлять *елементарні фіксовані настанови або наперед-готовність*; другий рівень – трохи складніші диспозиції, що формуються на підставі потреби людини у спілкуванні – *соціальні фіксовані настанови або атитюди*, котрі порівняно з елементарною фіксованою настановою мають складну трикомпонентну структуру; третій рівень – це *базові соціальні настанови*, що фіксують загальну спрямованість інтересів особистості стосовно конкретної сфери соціальної активності; четвертий, найвищий рівень диспозицій утворює *система ціннісних орієнтацій*, в яких виражається ставлення особистості до мети життєдіяльності та до засобів задоволення цієї мети.

Перспективою подальших досліджень є інтеграція теоретичних досягнень радянської школи психології щодо класифікації різних аспектів проблеми, досягнень грузинської школи щодо практичних методів вимірювання та використання елементарних фіксованих настанов та результатів експериментального дослідження атитюдів у західній традиції.

1. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с. – (Серия «Мастера психологии»).

2. Андреева Г.М. Социальная психология: учебник для высших учебных заведений / Г.М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2005.

3. Узнадзе Д.М. Психология установки / Д.М. Узнадзе. – СПб.: Питер, 2001. – 416 с. – (Серия. «Психология-классика»).

4. Девяткин А.А. Явление социальной установки в психологии XX века: монография / А.А. Девяткин. – Калининград: Калинингр. ун-т, 1999. – 309 с.

5. Надирашвили Ш.А. Понятие установки в общей и социальной психологии / Ш.А. Надирашвили. – Тбилиси: МЕЦНИЕРЕБА, 1974. – 386 с.
6. Майерс Д. Социальная психология: перев. с англ. / Д. Майерс. – СПб.: Питер Ком, 1998. – (Серия «Мастера психологии»).
7. Ядов В.А. Социальная идентичность личности / В.А. Ядов. – М.: Наука, 1994. – 237с.

Савка И.М. Анализ теоретических подходов к пониманию понятия «установка» в психологической науке.

В статье осуществлен теоретический анализ понятий, близких по содержанию к феномену, который в научном психологическом дискурсе на постсоветском пространстве принято понимать как «установка». Производится дифференциация этих понятий, сравнение разных аспектов понятия «установка» с принятыми англоязычными терминами и предлагается к внедрению в украиноязычную традицию альтернативный вариант разных трактовок термина «установка».

Ключевые слова: установка, готовность, attitude, базовые социальные установки, ценностные ориентации.

Savka I.M. The analysis of theoretical approaches to understanding the concept «setting» in psychology.

The theoretical analysis of the concepts, which are close as to their content to the phenomenon that is understood under the term of «attitude» in the psychological scientific discourse in the post-Soviet countries, is carried out. The differentiation of these concepts, the comparison of the different aspects of the phenomenon of «attitude» with the accepted English terms are performed, the alternative variant of different aspects of this term is proposed to be used in Ukrainian scientific tradition.

Key words: direction, readiness in advance, attitude, basic social directions, valuable orientations.

